

Az első magyarországi érsekek kérdéséhez

Az államalapítás korára vonatkozó kútfők¹ számos egyházi személy nevét őrizték meg Szent István király (1000–1038) idejéből. A magyar történettudományban a legtöbb vitát ezek közül mindmáig az ún. első érsekek kérdése váltja ki, vagyis a forrásokban érseki címmel említett Anasztáz, Asztrik (As[e]rik, Aszkrik), Domokos és Sebestyén kiléte, történetisége, székhelyeik és egymáshoz való viszonyuk problematikája, illetve azonosításuk a kor más egyházi személyiségeivel. Tanulmányom első részében először tömören az egyes érsekekre vonatkozó adatokat sorolom elő, és bizonyos történetírói állásfoglalásokat kívánok ismertetni.

Az Anasztáz nevű magyarországi preláttal kapcsolatba hozható kútfők sorát egy 1001. április 4-én kelt ravennai zsinati okmány nyitja meg, ahol mint *Sclavania* tartomány (Lengyelország) Szent Mária monostorának apátja szerepel egy ilyen nevű főpap.² Az 1001-es keltezésű, de valójában 1002-ben kiadott, részeiben hitelesnek tekintett pannonthalmi alapító- (helyesebben: kiváltság)levél is fenntartotta egy ilyen nevű szentmártoni apát emlékét.³ Anasztáz magyar érsek írta alá az 1007. november 1-én született frankfurti zsinati végzést a bambergi püspökség

¹ Bő válogatásukat magyar fordításban, a forrásokra vonatkozó bevezetővel és a tartalomra összpontosító magyarázó jegyzetekkel l. Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) Az alábbiakban a következő kútfőkre hivatkozunk a kötetből: A pannonthalmi monostor kiváltságlevele (ford., bev., jegyz.: Piti Ferenc) 37–45.; Querfurti Brúnó: Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 78–84.; A pécsi püspökség alapítólevele (ford., bev., jegyz.: Piti Ferenc) 92–94.; Adalbert prágai püspök szenvedéstörténete (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 99–101.; A bambergi Szent Péter egyház felszentelése (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 105–106.; Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmerámról (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 170–176.; Szent István király nagyobbik legendája (ford.: Kiski Klára, bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 268–298.; Hartvik: Szent István király legendája (ford.: Kiski Klára, bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 315–343.

² DHA 21. (3. sz.)

³ ÁKÍF 38.

alapításáról,⁴ 1030 körül pedig ugyanő fogadja Duna-menti székhelyén a regensburgi Arnold szerzetest, miként arról az a Szent Emmerám által véghezvitt csodákról szóló művében beszámolt.⁵ A későbbi kül- és belföldi források közül csehországiak 993-ban a Prága melletti Břevnov apátjaként említene egy Anasztázt,⁶ a végleges formáját a 14. században elnyert nagyobbik Gellért-legenda pedig pécsváradi apátként szerepeltet e néven egy klerikust.⁷ Szent István király Hartvik püspök által 1100 körül írt legendája pedig Asztrikkal azonosítja.⁸

Asztrikot (akinek helyes névalakja Asrik, Aserik vagy Aszkrik)⁹ szintén számos hazai és külföldi forrás említi. A külföldiek – ide tartozik Querfurti Brúnó Szent Adalbert életrajza,¹⁰ az ezzel polemizáló *Passio Adalberti Pragensis episcopi*,¹¹ valamint a bambergi Szent Péter egyház felszenteléséről tudósító irat¹² – először Adalbert prágai püspök (983–997) környezetében, annak klerikusaként szerepeltetik, majd a lengyelországi Meseritz (ma Międzyrzecz)¹³ apátjaként és a talán Esztergommal azonosítható Sobottin érsekeként írnak róla, 1012-ben pedig a magyarok érsekeként szenteli fel az újonnan konszekrált bambergi püspöki katedrális egyik oltárát. A magyar kútfők (Szent István nagyobbik legendája,¹⁴ valamint az 1015. évi hamis pécsváradi oklevél¹⁵) apáti rangban a Vashegy mellett létesített monostor alapítása kapcsán emlékeznek meg róla, az alapítólevél ezen-

⁴ DHA 43. (6. sz.)

⁵ ÁKÍF 171.

⁶ Harald Zimmermann: *Papstregesten 911–1024. Regesta Imperii II/5.* Wien–Graz–Köln 1969. 716. sz.

⁷ SRH II. 485.

⁸ ÁKÍF 321.

⁹ A névalak kérdésére l. Mollay Károly: *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. században.* Nyelvészeti tanulmányok 23. Bp. 1982. (a továbbiakban: Mollay 1982.) 249–252.

¹⁰ ÁKÍF 82.

¹¹ Uo. 101.

¹² Uo. 106.

¹³ Meseritzet (*Mestris*) a magyarországi Pécsváraddal, Vashegygel (*Mons Ferreus*) azonosította számos lengyel kutató. Minderre l. Ryszard Grzesik: *Die Ungarnmission des Hl. Adalberts.* In: ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ...* Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. by Balázs Nagy–Marcell Sebők. Bp. 1999. 231., 237–238. 16. jegyzet.

¹⁴ ÁKÍF 279., 280., 281.

¹⁵ DHA 80. (12. sz.)

kívül még kalocsai érsekként szerepelteti, a *Legenda maior* pedig az első esztergomi érseknek teszi meg őt. A Hartvik-legendában a pápa által küldött, koronát és áldást hozó kalocsai püspökként, Sebestyén esztergomi érsek segítőjeként, illetve kalocsai érsekként tűnik fel, s a legendaszerző – mint már említettük – Anasztázt azonosítja Aszkrikkel.¹⁶

Domokos érseket egy kútfő említi, az 1002-ben kibocsátott, interpolációkkal terhes pannonhalmi oklevélben szerepel alkancellári rangban,¹⁷ Györffy György meggyőző teóriája szerint eredetileg oklevéllenőrzői szerepkörben.¹⁸ E forrás azonban csak érseki címét közli, székhely megjelölése nélkül. Sebestyén érseket két kútfő teszi meg az István-kori magyar egyház egyik vezetőjének. A pannonhalmi diploma utóirata főegyházmegye említése nélkül csak rangját közli,¹⁹ míg a Hartvik-legendában Esztergom érsekének tartja, akit három évig tartó, de később megszűnő vaksága alatt Aszkrík kalocsai püspök helyettesített, majd pápai jóváhagyással újból átvette egyházának irányítását.²⁰

Még egy személy rövid *curriculum vitae*-jét szeretném ismertetni, akit a kutatás az első magyarországi érsekek kapcsán emlegetni szokott. Radla Szent Adalbert nevelője, *papasa* volt, s életútját Querfurti Brúnónak a vértanúságot szenvedett Adalbert prágai püspökről írt biográfiája két szerkesztéséből jól lehet rekonstruálni.²¹ A nevelőt már a 970-es években Adalbert mellett találjuk, aki ekkor a magdeburgi dómiskolában végezte tanulmányait, és később, 992-ben másodmagával Radla hívta haza Rómába távozott, már a prágai püspöki trónon ülő ne-

¹⁶ ÁKÍF 321., 323., 325., 327–328.

¹⁷ Uo. 43.

¹⁸ Györffy György: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. (a továbbiakban: Györffy 1969.) 211–212.; Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. (a továbbiakban: Györffy 1977.) 150–151., 178.; DHA 38. (5/II. sz.)

¹⁹ ÁKÍF 44.

²⁰ Uo. 327–328. Van olyan állásfoglalás is, amely – szerepet juttatva Hartvik püspöknek a pannonhalmi oklevél feltett 12. század eleji interpolálásában – Sebestyént nem is tekinti létező történelmi személynek: Csóka J. Lajos: A történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 188–189.

²¹ H. Karwasińska: Sancti Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series. IV/2. Warszawa 1969. (A továbbiakban: MPH. NS. IV/2.) 4., 17., 19., 28., 46., 54., 56., 60., 61.; ÁKÍF 80., 84.

veltjét. Második római útjára nem kívánta elkísérni a prágai főpapot, 995. szeptember 27-e után, amikor a csehországi Libicén a Přemysl-dinasztiához tartozó II. Boleslav cseh fejedelem kiírtotta a Slavníkok vetélytárs nemzetségét, amelynek Adalbert is tagja volt, Radla már papként távozott Magyarországra. 995-től Géza nagyfejedelem udvarában élt szerzetesként, s 996–997 fordulóján újólag nem akart püspöke mellé szegődni útítársul, ezúttal annak a vértanúsághoz vezető porosz térítőútján. Mint Adalbert életének egyik legfontosabb tanúja, elsődleges informátora lehetett a vele magyarországi tartózkodásaikor – 1003–1004-ben, illetve 1005–1007/1008 között – találkozó Querfurti Brúnónak.²²

A fenti személyiségeket már sok hazai és külföldi történétíró próbálta meg elhelyezni az első ezredforduló körüli évek-évtizedek magyarországi egyháztörténetében. A legutolsó nagyszabású kísérlet Györffy György nevéhez fűződik, aki 1969-ben egy tanulmányban, majd – kisebb módosításokkal – 1977-ben terjedelmes István király-monográfiájában tette közzé nézetrendszerét.²³ Ő Domokost az utolsó, Mainz alárendeltségében működő magyarországi térítőpüspöknek (-érseknek), majd Esztergom első érsekének tekintette, aki azonban csak rövid ideig állhatott a magyar egyház élén. Utódának Sebestyént gondolta, akit Radlával azonosított (a Sebestyén véleménye szerint annak szerzetesi neve lehetett). Radla-Sebestyént ezenkívül még a nagyobbik Gellért legendában tévesen 1015 tájkára helyezett Rasina pannonthalmi apáttal²⁴ is egy személynek vette, s így a három identifikációt is magáénak tudó egykori cseh szerzetes első magyarországi egyházi hivatalát is meghatározta. Állásfoglalása szerint Rasina-Radla-Sebestyén is csak néhány esztendő telt el az esztergomi metropólia élén. Utódjának a hartviki azonosítást elfogadva Aszkrik-As(e)rik-Anasztázst tekintette, akit németnek, esetleg lotaringiai vagy burgundiai származásúnak vélt, és a két (csak Hartvik által egynek vett) személy ismert vagy általa nekik tulajdonított életrajzi adataiból állított össze számára egy fiktív életutat.

²² Radla személyére l. még Györffy 1969. 199.; Pius Engelbert: Prágai Szent Adalbert. (Püspök-ideál, politika, szerzetesség.) In: Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonthalma 1996. (a továbbiakban: Mons Sacer I.) 30.

²³ Györffy 1969. 199–225.; Györffy 1977. 140–144., 180–182.; Mo. tört. 1984. 731., 757., 760–763., 770–772. (A vonatkozó rész Györffy György munkája.) Az első érsekekre vonatkozó korábbi szakirodalmat, amely mára már meghaladott azonosításokat tartalmaz (Radla azonos Anasztázzal, Radla, Asztrik és Anasztáz egy személyt takar stb.) l. Györffy 1969. 199–201.

²⁴ SRH II. 483–486.

Győrffy György szerint a főpap a Szent Adalbert környezetében eltöltött évek után a lengyelországi Meseritz apátja lett, e tisztségében vett részt az 1001 áprilisi ravennai zsinaton, majd a pápa követeként – e pozíciójába a pannonthalmi oklevél emendációja alapján juttatta – érkezhettek Magyarországra, elhozva Istvánnak a koronát és az áldást. Pécsváradi tartózkodása után hamarosan kalocsai püspökké tették, ezt követően Sebestyén helyettese, majd Kalocsára visszatérve az ottani egyház első érseke lett, végül pedig – Sebestyén halálát követően – Esztergom (amely Sobottinnal is azonosítható) harmadik érsekeként ért pályája csúcsára. 1007-ben már ő vett részt Anasztáz néven a frankfurti zsinaton, 1012-ben Aserik néven szerepel a bambergi székesegyház felszentelésekor, s még az 1020-as évek végén is ő vezette a magyar egyházat, hiszen Anasztáz néven említi a vele találkozó főpapot a regensburgi Arnold. Mollay Károlyt követve Győrffy úgy véli, hogy a főpásztor „személye annyira egybeforrott a magyar érsekség intézményével, hogy minden valószínűség szerint Asrik nevéből keletkezett érsek szavunk”.²⁵

Győrffy György fenti rekonstrukcióját számos kritika érte az elmúlt két évtizedben. A polémikus írások sorát Gerics József egy tanulmánya nyitotta meg, ahol ő azt a szemléletet utasította vissza, amely egy vitatható teória kedvéért javította ki a pannonthalmi oklevelet, s a mondott forrásban a pápa általi korona-küldést és a montecassinoi szerzetesek támogatását igazoló kútfőt, Anasztáz apátban pedig a szövegemendáció után pápai legátust látott. A vitacikk szerzője igen meggyőzően igazolta az oklevél Anasztázt pannonthalmi apátként említő részletének hiteles mivoltát.²⁶ Váczy Péter az államalapítás körülményeivel foglalkozó egyik írásában a ravennai zsinaton szereplő Anasztáz *slavaniai* apátot zárta ki a hazai egyháztörténelemből.²⁷ Püspöki Nagy Péter – a szakirodalomban nem előzmények nélkül – a hartviki Aszkrik-Anasztáz identifikációt vitatva négy külön-

²⁵ Mollay 1982. 242–252.; Mollay Károly: Német–magyar kapcsolatok. In: KMTL 486. Az idézetet l. Győrffy 1977. 182.

²⁶ Gerics József: Szent István királlyá avatásának körülményeiről. Művészettörténeti Értesítő 1984. 3. sz. 97–101. Megjelent még: Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Bp. 1995. (a továbbiakban: Gerics 1995.) 28–36.

²⁷ Váczy Péter: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. Történelmi Szemle 1985. 628–630. (Megjelent még: A magyar koronáról. In: Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. História Könyvtár–Monográfiák 5. Bp. 1994. 78–79.)

böző személyt tételezett fel a két néven is szereplő, egy személynek tartott István-kori főpap helyett (Asrikot pécsváradi apátnak, kalocsai püspöknek, majd érseknek; Anasztázt břeovni, majd pécsváradi apátnak és végül esztergomi érseknek tekintette; s külön személynek gondolta a pannonthalmi Anasztáz apátot), s ezek közül az egyiket, a szerinte meserítzi apátként és sobottini (szerinte morvaországi) érsekként tevékenykedő Aseriket nem is tekintette a magyar egyházi história szereplőjének. Püspöki Nagy teóriájához természetesen új időrendet is javasolt a hazai egyház első vezetőinek vonatkozásában.²⁸ Bogyay Tamás Györffy-től éppen a Gerics által joggal vitatott szövegjavítást fogadta el, viszont hitelt érdemlőnek tekintette egy Anasztáz nevű főpap csehországi, břeovni apáti működését, jöllehet ez a Györffy-féle fiktív életpályából kimaradt. Ugyanő szemmel láthatóan nem akceptálta Hartvik Aszkrik-Anasztáz azonosítását.²⁹ Legújabban Veszprémy László érintette az első érsekek kérdését, mivel bizonyos nehézségeket látott Györffy egyszerűsítő szemléletében, amely a különböző forrásokban más-más néven szereplő prelátusokat lehetőleg minél kevesebb számú történeti szereplővel kívánja megféleltetni. Veszprémy véleménye szerint különösen a ravennai zsinaton, a pannonthalmi oklevélben szereplő, valamint esztergomi érsekként feltűnő Anasztázok egymással való megféleltetése lehet vita tárgya.³⁰

Természetesen nem csak ellenvélemények hangzottak el az első érsekekre vonatkozó Györffy-féle állásfoglalással kapcsolatban. Megfigyelésem szerint a neves tudós 1977-ben kiadott István-élettrajza megjelenése óta lényegében tematizálja a magyar államalapítás korának kutatását, hiszen szinte minden kutató az istváni érárt páratlan részletességgel tárgyaló monográfiával veti össze saját megfigyeléseit. Így széles körben elfogadásra került a Györffy György által vallott

²⁸ Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Bratislava 1989. 42–50.

²⁹ Bogyay Tamás: Břeovnov és a magyar misszió. (Gondolatok történelmi kérdésekről, amelyekre talán sohasem lesz válasz). In: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert. (Vojtech-Wojciech-Béla). Válogatott tanulmányok. Szerk.: Somorjai Ádám. METEM-könyvek 5. Bp. 1994. 193–205.

³⁰ Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica 1998. (a továbbiakban: Veszprémy 1998.) 328–329.

Radla-Sebestyén azonosítás,³¹ s Domokos érseknek az udvari írásbeliségben vitt szerepéről kifejtett nézetét is többen átvették.³² Bár Anasztáz kiléte – mint láttuk – továbbra is kérdéses, a hartviki Aszkrik-Anasztáz megfeleltetés is éppen Györffy véleménynyilvánítása óta látszik igen elfogadottnak.³³ Összességében azonban az első magyarországi egyházfők kérdése továbbra is történeti polémia tárgyát képezi, s a forrásadottságok miatt végleges megoldása nézetem szerint nem is várható. Írásom második részében magam is Györffy György nézeteiből kiindulva – annak egyes részleteivel vitatkozva, másokkal pedig egyetértve – szeretném megfogalmazni két kapcsolódó kérdésben a saját álláspontomat.

Elsőként komoly fenntartásaimat kívánom hangoztatni a Radla-Sebestyén azonosítással kapcsolatban. Radláról Querfurti Brúnó Adalbert-életrajzának mind 1004-ben írt hosszabb, mind a csak 1008–1009 táján befejezett rövidebb szerkesztésében beszél mint klerikusról (*clericus*) és szerzetesről (*monachus*), továbbá mint Adalbert szolgájáról (*seruus martyris*) és nevelőjéről (*papas*).³⁴ Mivel a magyaroknál tartózkodó Radláról szóló hosszú betét csak a később összeállított *redactio brevior*-ban szerepel, s annak híryanagát meggyőződésem szerint Brúnó csak második (1005–1007/1008 tájára tehető) magyarországi útján szedte össze, így furcsállható, hogy az egyházi tisztségeket mindig szabatosan jelölő³⁵ misszionárius nem dicsekedett el fő informátorának – Györffy szerint a Radlával azonos Sebestyénnek – az érseki rangjával, aki pedig feltételezés szerint éppen ezekben az években állhatott a magyar egyház élén. Magam úgy hiszem, hogy Sebestyén 1006–1007 tájékán halhatott meg, így Radlával való azonossága esetén Adalbert biográfusa valószínűleg nemcsak magas egyházi hivataláról, hanem elhunytáról is

³¹ Legutóbb I. Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. (a továbbiakban: Kristó 1999.) 77., 83–84.

³² L. pl. Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. Oklevéltani-filológiai tanulmány. In: Mons Sacer I. 58.

³³ L. pl. Koszta László: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged-könyvek 2. Szeged 1996. (a továbbiakban: Koszta 1996.) 107.; Kristó 1999. 77., 84–85., 89.

³⁴ L. a 21. jegyzetet.

³⁵ Adalbert metropolitáját, a mainzi Willigis érseket például mint *Mogontinus archiepiscopus, archimandrita Mogontinus, metropolita, metropolitānus* találjuk meg Querfurti Brúnó munkájában: MPH. NS. IV/2. 23., 53., 8., 18., 29., 54., 61.

beszámolt volna a csak később befejezett életrajzvariánsban.³⁶ Györffy szerint a találkozás 1003–1004-ben történt, amikor még Radla szerzetes volt.³⁷ Számomra itt az a kérdés adódik, hogy akkor az egykori nevelőtől nyert információit a querfurti misszionárius miért nem jegyezte le műve első szerkesztésében, amelyet 1004-ben, István országából távozván szászországi tartózkodásakor készített el. (Természetesen a találkozó létrejöhetett kettőjük között, de az információk Radlától nem ekkor kerülhettek Brúnóhoz.) További ellenérvem, hogy – mint láttuk – Sebestyén már akkor, 1003–1004-ben érsek lehetett, hiszen néhány évvel később, 1007-ben már Anasztáz képviseli – úgy hiszem, Esztergom főpapijaként – István államát és egyházát Frankfurtban, s így egész egyszerűen alig jutna idő a hipotetikus Radla-Rasina-Sebestyénnek az esztergomi érseki trónon, illetve nem maradna időtér az általam alább – reményeim szerint – hitelességében meg erősített, három évet említő Hartvik-legendabeli epizódnak.

A fentiekkel szemben természetesen felhozható, hogy az 1004-ben már elkészült hosszabb legendaváltozatban Brúnó az ott Adalbert klerikusaként szereplő Aserikről sem írja, hogy magas egyházi tisztséget viselt volna Magyarországon, de ez a tulajdonképpen csak közmegegyezés szerinti azonosításon (ti. hogy a mártír papja és a hazai egyházfő azonos személy volna) kívül azzal is magyarázható, hogy Aserik említése ott nem áll kapcsolatban a magyar kereszténységgel.³⁸ Tisztában vagyok azzal is, hogy Szent István király mindenképpen a vértanú prágai püspököt tekintette a hazai vallás kútfejének, s egyházának vezetőit is jórészt annak egykori környezetéből kívánta kiválogatni,³⁹ de összefoglalóan mégis azt kell mondanom, hogy Györffynek a leginkább általa kitalált azonos karakterjegyek⁴⁰ alapján képviselt Radla-Sebestyén identifikációja Querfurti Brúnó irodalmi tevékenységének kronológiájából következően is megkérdő-

³⁶ Brúnó Adalbert-életírása két szerkesztésének keletkezéséről l. ÁKÍF 79.

³⁷ Györffy 1977. 181.

³⁸ ÁKÍF 80–81.

³⁹ Györffy 1977. 88., 140–141., 143., 181.; Veszprémy 1998. 328–329., 330–331.

⁴⁰ „Az a jellemzés, amit Hartvik Sebestyénről hagyott ránk, erősen emlékeztet arra a jellemzésre, amit Brúnó pályatársáról, Radláról adott. Radla ... lelkesen vallásos és jószágos ember volt ...”. Györffy 1969. 212.

jelezhető.⁴¹ A Radla-Rasina azonosságot az István-monográfia szerzője a magyar nyelvtörténetből vett példákkal kívánta igazolni,⁴² e kérdésben magamat nem érezvén illetékesnek, nem nyilatkozom.

A második általam vizsgált problémához először Hartvik püspök legendájából idéznék egy részletet: „Volt egy szerzetes, Sebestyén nevezetű, akiről úgy hírelett, példás életű és jámborul vallásos. Ezt a tiszteletreméltó király [ti. Szent István – T. G.] csodás szeretettel kezdte kedvelni, hiszen minél jámborabb volt valaki, annál kedvesebb az ő szemében. Mivel tehát életének érdemeiért őt a főpapi tisztségre méltónak ítélte, az esztergomi érsekség élére vezetőül állította. Csakhogy mivel Isten megostorozza mindazokat, akiket fiává fogad, az említett Sebestyént – türelmét kipróbálendő – egy időre megfosztotta testi szemeinek látásától. S hogy a hitben még oly fiatal nyáj a pásztor vezetése nélkül a megkezdett igaz ösvényről le ne térjen, [István] a római pápa egyetértése mellett a már többször emlegetett Aszkrik kalocsai püspököt tette meg helyettesévé (*in illius locum substituit*). Három esztendő leforgásával azután Sebestyén visszanyerte látását, és az apostolok utódának tanácsára székébe visszahelyezték (*sue sedi restitutus est*), Aszkrik pedig érseki paláttal (*cum pallio*) tért vissza Kalocsára, saját egyházába”.⁴³

Az vitathatatlan, hogy Hartvik 1100 körül megfogalmazott fenti elbeszélése a korai magyar egyháztörténet egyik kritikus kérdésére, a kalocsai érsekség kialakulására próbált választ adni. A kutatók egy része arra hívta fel a figyelmet, hogy a legendaíró műve 10. fejezetében forrásánál, Szent István nagyobbik legendájánál erőteljesebben hangsúlyozza, hogy István korában Esztergom volt az egyedüli hazai érseki szék,⁴⁴ de mindenképpen tisztáznia kellett a műve elkészítésekor már biztosan érseki rangot viselő kalocsai főpap méltóságának eredetét. Hartvik ezt a fenti „átlátszó mesével” kísérelte meg, s végső soron Esztergomból eredeztette a második magyar érsekség vezetőjének tisztségét. Kristó Gyula szerint a legenda-szerző püspök elsősorban azt a tényt akarta elleplezni, hogy István király valójában a máig vitatott kilétű „fekete magyarok” számára hozta létre 1009 táján a máso-

⁴¹ Veszprémy László legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy „Radla ... ilyen néven nem szerepel nálunk”. Veszprémy 1998. 328.

⁴² Györffy 1969. 211.

⁴³ ÁKÍF 327–328., SRH II. 416–417.

⁴⁴ ÁKÍF 326.

dik magyarországi metropolíát.⁴⁵ Egy újabb, Koszta László nevéhez fűződő teória szerint csak a 12. században vált véglegesen szét az esztergomi és kalocsai egyházi provincia, s csupán ekkor alakult ki Kalocsa érsekének metropolitai joghatósága. A fenti hartviki tudósítás általa adott új értelmezése szerint As(c)rik és első utódai csak az érseki címet viselhették, s Kalocsa kezdetben a bizánci egyházban és a latin kereszténység területén az itáliai egyházszervezetben feltűnő, egyháztartománnyal nem bíró, ún. autokefál érsekség volt. E hipotézissel a Pseudo-Isidorus-joggyűjtemény egy önálló királyságban csak egy, 10–11 szuffragáncus püspökséget felölelő egyháztartomány felállítását preferáló elvénél⁴⁶ hazai érvényesülése – amelyet Pauler Gyula, s legújabban Gerics József és Erdő Péter valószínűsített⁴⁷ – továbbra is elképzelhető maradt.⁴⁸ Koszta elméletének gyenge pontját magam éppen Hartvik idézett tudósításának egyik részletében látom, hiszen az hangsúllyal említi a Kalocsára visszatérő Aszkrik érseki *pallium*-át. Ez a főpapi jelvény pedig éppen az egyháztartománnyal rendelkező érsekek hatalmát szimbolizálta a 8–9. század fordulójától kezdve.⁴⁹

Nézetem szerint – és itt egyetértek Györfi Györggyel⁵⁰ – elképzelhető, hogy a fenti hartviki elbeszélés többé-kevésbé a valóságot tükrözi, de eddig az ott leírt jogi helyzet – ti. egy beteg vagy idős püspök másik főpásztor általi helyettesítése,

⁴⁵ Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. (a továbbiakban: Kristó 1988.) 442–444.; Uő.: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. AUSZ AH Tom. XC. Szeged 1990. 59–60. A fekete magyarokra vonatkozó érvelés elhagyásával hasonló gondolatokat fogalmazott meg Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. Bp. 1991. (a továbbiakban: Koszta 1991.) 77.

⁴⁶ *Decretales Pseudo Isidorianae et Capitula Angilramni*. Ed.: P. Hinschius. Lipsiae 1863. 724–725.

⁴⁷ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² I. 391. 63. jegyzet.; Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. 1988. (a továbbiakban: Gerics 1988.) 92–93. (Megjelent még azonos címmel in: Gerics 1995. 68–69.); Erdő Péter: A szentistváni egyházszervezés és Európa. In: Sanctus Stephanus et Europa–Szent István és Európa. Szerk.: Hamza Gábor. Bp. 1991. (a továbbiakban: Erdő 1991.) 37–38.

⁴⁸ Koszta 1996. 109–110.

⁴⁹ Thoroczky Gábor: Árpád előtt és után. (ismertetés) Századok 1997. 1193–1194. A *pallium*ra I. Koszta 1991. 84–85. 48. jegyzet.

⁵⁰ Vö. Györfi 1977. 181–182.; ÁMTF II. 430.

utódlása – nem nyert magyarázatot. Az alábbiakban ahhoz kívánok adalékot nyújtani, hogy a korabeli egyházi jogalkotás számolt ilyen esetek bekövetkeztével.

Az eredeti alakjában 700 körül keletkezett *Collectio Hibernensis*, amely „több mint 500 olyan szöveget tartalmaz, amelyek a Szentírásból valók... s sok olyan szöveg is található benne, amely az egyházatyák vagy egyházi írók műveiből származik”,⁵¹ magába foglalt olyan kánonokat, amelyek hivatalukat ellátni képtelen főpásztorok más püspökök általi helyettesítéséről, utódlásáról tartalmaznak intézkedést.⁵² Az inzuláris kollekciók közé tartozó fenti gyűjteményt később a kontinensen is megismerték, különösen a frank időszakban. Természetesen nem azt kívánom sugallni, hogy István udvarában írországi egyházjogi könyvek alapján alakították ki a magyarországi egyházi szervezetet, hanem csupán arra igyekeztem rámutatni, hogy végső esetben találhatóak voltak az egyetemes egyházjogban olyan rendelkezések, amelyek eligazítást adhattak a betegség vagy öregség miatt akadályoztatott püspökök helyettesítéséről, utódlásáról.

A fentiek fényében így megfelelhet a történeti valóságnak, hogy Sebestyén esztergomi érseket feladatainak teljesítésében As(e)rik kalocsai püspök (aki bizonyára azonos [valamelyik?] Anasztázzal) helyettesíthette teljes jogkörrel három évig. A főpapot eredetileg minden bizonnyal a beteg Sebestyén érsek utódának szánták. Ennek időpontja a pannonhalmi oklevél születése (1002) és kb. 1006 közé tehető. As(e)rik az akkoriban (a fekete magyarok térítésének koordiná-

⁵¹ A *Collectio Hibernensis*re l. Erdő Péter: Az egyházjog forrásai. (Történeti bevezetés.) Egyház és jog III. Bp. 1998. 89–90. Idézet: 90.

⁵² Kiadása: H. Wasserschleben: Die Irische Kanonensammlung. Giesen 1874. (Leipzig 1885.²) A vonatkozó részletek a gyűjteménynek a püspökökről szóló I. könyvében (*De episcopo*) találhatók: Cnp. 17. *De eo quod elegit episcopus successorem ipso vivente et sospite. In historia ecclesiastica: Alexander quidam confessionis titulo satis clarus Hierosolimorum ecclesiae subrogatur episcopus, cum superasset adhuc Narcissus, qui prius ibi functus est pontificatus officio. Item: paulo post: Verum jam ipse senio affectus, cum pontificatus ministerio sufficere non posset, Alexandrum, qui jam erat episcopus alterius loci, divina inspiratio in adiutorium Narcissi senis evidentissimis revelacionibus evocavit in nomine. Item: Multa illic scripta Anatolius reliquit, quibus salutaris eruditio scire volentibus innotescat; hinc primo Theotecnus sacerdotium Cessariae tenens in episcopatum manus inposuit, unde et aliquando tempore pariter cum ipso Theoteco Caesariensi ecclesiae prefiit.* (i. m. 12.) A kánonokban idézett *Historia ecclesiastica* Eusébios 4. századi görög egyházatyá egyháztörténeti munkájának latin fordításával azonosítható (l. a kiadás jegyzeteit), annak egyes passzusait (l. Euszebiosz Egyháztörténete. Ford.: Baán István. Ókeresztény írók 4. Bp. 1983. 252., 255., 343.) alkalmazta az írországi gyűjtemény összeállítója egyházi törvényként.

ciójára vagy valamilyen más okból kifolyólag) egyháztartományi központtá váló Kalocsára térhetett vissza *pallium*mal bíró metropolita-érsekként, s hamarosan (talán már 1007-ben), a hivatalát átmeneti felgyógyulása után újból átvevő Sebestyén halálát követően véglegesen visszakerült az esztergomi székre, ahol azután még több mint két évtizedet töltött el, amint erről az írásunk első részében elősorolt adatok (1012, 1030 körül) tanúskodnak.

Természetesen a most ismertetett elképzelést is több probléma terheli: Kalocsát többen csak 1009 után létrehozott érseki székek tekintik,⁵³ s a korabeli uralkodók egyházfői jogosítványaival is nehezen fér össze a leírásban Hartvik által kétszer is említett pápai rendelkezés, jóváhagyás. Ez utóbbinál azonban figyelembe kell venni, hogy István korából magának az ostiai püspököknek, a pápa könyvtárosának a látogatásáról van tudomásunk,⁵⁴ s más Rómából érkezett küldöttek is figyelemmel kísérhették a magyarországi egyház szervezését (így az egyházfői székek betöltésének nehézségeit is).⁵⁵

Más lehetséges magyarázatként felvetném, hogy ismerve az 1100 körül tevékenykedő legendaíró célzatosságát, ami arra irányult, hogy mindenképpen – akár még család történetek fölhasználásával is – elismertesse a gregoriánus pápasággal Könyves Kálmán király (1095–1116) számára a 11–12. század fordulóján már Európa-szerte vitatott királyi egyházigazgatási jogkört,⁵⁶ feltételezhető, hogy Hartvik célja azonos volt a fenti történetben is, azaz a Szentszékekkel kívánt elismertetni valamilyen vitatott jogot, alapítást. Itt, az alapján véve hiteles leírásban a pápai közreműködés hangsúlyozásával az As(c)rik számára (a *pallium*-mal) megadott, kalocsai utódai számára viszont Róma által akkor már közel száz éve gyakran kérdéssé tett jóváhagyást, elismerést akarta megszerezni. Azaz elképzelhető, hogy István valamilyen okból két egyháztartományt létesített országában, de a már emlegetett Pseudo-Isidorus-féle elvet a 11. század elején is

⁵³ Kristó 1988. 446., Koszta 1996. 109–110.

⁵⁴ ÁKIF 93.

⁵⁵ A pápa részvétele az egyes uralkodók egyházszerkezési aktusaiban ekkoriban általában legátusok kiküldetésével valósult meg. Erdő 1991. 35.

⁵⁶ Hartvik antigregoriánus beállítottságára elsősorban I. Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. 175–188.

szem előtt tartó pápaság⁵⁷ erről As(e)rik Esztergomba kerülése után sokáig vonatkozott tudomást venni. Először 1050-ben szerepel külhoni forrásban egy kalocsai érsek,⁵⁸ az 1100-as évek első évtizedében pedig már II. Paschalis pápa (1099–1118), Kálmán királyunk kortársa intéz levelet a kalocsai főpaphoz, amelyben a *pallium*mal a pápának járó hűségesküiről értekezik.⁵⁹ Tehát Hartvik talán éppen a magyar uralkodó és a pápa közötti, a kalocsai egyház metropolióvá tételéről folytatott vita végkifejletének tanúja, s egyben a király érdekeinek hirdetője lehetett. A Paschalis pápa által írt levél ugyanis már a második szentistváni alapítású érsekség szentszéki elismeréséről tanúskodik. Végül Koszta Lászlónak azt a helytálló megfigyelését, miszerint a forrásanyagban csak a 12. században kerülnek elő a Kalocsának alárendelt püspökségek, azt az előzőekben vázolt, esetleg egy évszázadig tartó jogi bizonytalanságon kívül még egy, a kora középkori Angliából származó analógiával magyarázhatjuk, hiszen volt idő, amikor York metropolitai székhéhez sem tartoztak tartománybeli egyházmegyék, illetve lecsökkent ezek száma.⁶⁰

⁵⁷ „... bizonyos, hogy a Pseudo-Izidori dekretálisokat a 10. század hatvanas éveitől Rómában már használják. XIX. János pápa pedig (1024–1032) épp István király uralkodásának idején tesz kísérletet arra, hogy egy dél-itáliai egyháztartományt a Pseudo-Izidor féle modell szerint szervezzon meg”. Erdő 1991. 38. XIX. János vonatkozó tervére már Gerics 1988. 93. is felhívta a figyelmet.

⁵⁸ Gombos II. 1451., 1651. Ez utóbbi forrás (*Miracula s. Gerardi episcopi Tullensis*) szerint György kalocsai érsek részben az *apostolicae benedictionis cupido* okán kereste fel IX. Leó pápát 1050 őszén.

⁵⁹ DHA 345–346. (124. sz.). A kutatásban sokáig úgy vélték, hogy a levelet egy lengyelországi (*Poloniensis*) érseknek küldték, manapság azonban általában a kalocsai (*Colocensis*) főpapot tartják a címzettnek. A levélre I. Marian Plezia: II. Paschalis bullája a lengyel vagy a magyar érsekhez? (A filológus megjegyzései.) In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk.: Bollók János. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Bp. 1978. 353–366.; Koszta 1991. 77. (Koszta is kapcsolatba hozza a levelet és Hartvik művét, azonban ő a levelet gondolja korábban keletkezett alkotásnak.); Szovák Kornél: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk.: Zombori István. Bp. 1996. 28–29. Nem veti el a levélnek a lengyel egyháztörténethez való kapcsolását Györffy György. DHA 345.

⁶⁰ Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-Saxon England*. Cambridge 1966.⁵ 167–168., 171. (térkép); Gerd Tellenbach: *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge 1993. 35.

Tanulmányom befejezéseként röviden összefoglalnám saját nézeteimet az első magyarországi érsekek történetéről. Véleményem szerint Esztergom első érseke Domokos lehetett, aki a szentistváni koronázás (1000 vagy 1001) körüli idők és 1002 között – tehát igen rövid ideig – viselhette hivatalát. Utóda a Radlával nem azonosítható Sebestyén érsek lett, aki szintén csak pár évet tölthetett az ország első főpapjának trónján, s ezen időszak nagy részében is betegség akadályozta teendőinek ellátásában. Ekkor a kalocsai püspöki székből As(e)rik jött segítségére, eredetileg bizonyára az utódlás szándékával, de Sebestyén (csak átmeneti) felgyógyulása után, 1006 táján, rövid időre visszatért Kalocsára, már mint érsek-metropolita. 1007 körül viszont az Anasztázzal is azonosítható főpap véglegesen Esztergomba került, s még 1030 tájékán is ő vezette a magyarországi egyházat. A kalocsai érsekség István kezdeményezésére jöhetett létre, de hogy mi indokolta két egyháztartomány létrehozását a 11. század első évtizedében, ma már aligha tisztázható. A Szentszék azonban még Kálmán király korában is vitathatta a kalocsai főpap metropolitai jogosítványait, ezért kellett Hartvik püspöknek tendenciózus módon megírt Szent István-legendájában a pápa hathatós közreműködésének emlegetésével lejegyeznie a kalocsai érsekség alapításának általa még ismert körülményeit. A – külpolitikájában mindig a pápai irányvonalat követő – könyves király akaratát elfogadták Rómában, hiszen Kálmán uralmának későbbi időszakában már éppen a kalocsai főpásztornak küldött *pallium* körüli bonyodalmak okoztak zavart a magyar egyház és a pápaság kapcsolatában.